

Diyarbakır Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi Koruma Çalışmaları

Araştırma Makalesi
Research Article

Emine Ekinci Dağtekin¹, Semra Hillez Halifeoğlu²,

¹ Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-6868-5267, e-posta: edagtekin@dicle.edu.tr

² Yl., Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye.

ORCID ID: 0009-0000-1681-9852, e-posta: shillez@gmail.com

ÖZ

Diyarbakır, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde, El-Cezire olarak da bilinen Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır. MÖ IV. yüzyılın başlarında şehre yerleşen Ermeniler, gayrimüslimler arasında en büyük nüfusa sahipti. Kentin sosyal ve siyasi hayatında önemli bir yer tutan Ermeniler tarafından inşa edilen kiliselerin büyük bir kısmı bugün yok olmuştur. Diyarbakır'da Surp Gregos Kilisesi, Katolik Kilisesi (Surp Hosep Kilisesi), Surp Sargis Kilisesi ve Sup Pirgiç (Protestan) Kiliseleri günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde cemaatin sayıca az olması nedeniyle bu kiliseler ya kullanılmamakta ya da farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi, Diyarbakır Suriçi'nde yer almaktadır. Surp Pirgiç cemaati tarafından 1981 yılına kadar kullanılmıştır. Kilise, 2008 yılında Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilerek kilim ve halı dokuma atölyesi olarak işlevlendirilmiştir. Suriçi'nde 2015-2016 yıllarında meydana gelen terör kaynaklı çatışma ortamı sonucunda kilise büyük hasar görmüştür. 2017-2020 yılları arasında restorasyon çalışmaları yeniden başlatılmıştır. Bu çalışma kapsamında, Diyarbakır Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi'nin 2008 ve 2020 yılları arasında gerçekleştirilen koruma uygulamaları ele alınacaktır.

MAKALE BİLGİSİ

Geliş 04 / 04 / 2024

Kabul 23 / 06 / 2024

ANAHTAR KELİMELER

Ermeniler
Diyarbakır Suriçi
Koruma,
Surp Pirgiç Kilisesi

Preservation Study for Surp Pirgiç Armenian Church in Diyarbakır

ABSTRACT

Diyarbakır is located in the south-eastern Anatolia region of Turkey, in the north of Mesopotamia, also known as Al-Jazira. Inhabited by different ethnic and religious groups, the city played an important role in the early development of Christianity. Most of the churches built by Armenians, who played an important role in the social and political life of the city, have disappeared today. Surp Gregos Church, Catholic Church (Surp Hosep Church), Surp Sargis Church and Sup Pirgiç (Protestant) Churches have survived to the present day in Diyarbakır. Surp Pirgiç Armenian Church is located in Suriçi, Diyarbakır. It was used by the Surp Pirgiç community until 1981. In 2008, the church was restored by the Diyarbakır Regional Directorate of Foundations and was utilised as a rug and carpet weaving workshop. The church was severely damaged as a result of the terrorist conflict that occurred in Suriçi in 2015-2016. Restoration works were restarted between 2017-2020. Within the scope of this study, the conservation practices of Diyarbakır Surp Pirgiç Armenian Church between 2008 and 2020 will be discussed.

ARTICLE HISTORY

Received 04 / 04 / 2024

Accepted 23 / 06 / 2024

KEYWORDS

Armenian
Diyarbakır Suriçi
Preservation
Surp Pirgiç Church

Cited / Atıf: Ekinci Dağtekin, E. ve Hillez Halifeoğlu, S. (2024). Diyarbakır Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi koruma çalışmaları. *Artium*, 12 (2), 184-196. <https://doi.org/10.51664/artium.1464712>

GİRİŞ

Ermeni toplumu, MS 301 yılında "Aydınlatıcı" (Lusavoriç) lakabıyla anılan Aziz Gregor'un önderliğinde Hristiyan dinini kabul etmiştir. Bu süreçte, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin temelleri atılmış ve Gregoryen mezhebi bu kilisenin bir parçası olarak şekillenmiştir. Gregoryen mezhebi, Ermeni Apostolik Kilisesi olarak da bilinir ve Doğu Ortodoks Hristiyanlık geleneğine aittir (Atalay, 2006).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, din ya da mezhep esasına göre örgütlenmiş topluluklar içinde, zimmî hukukuna tabi olan Hıristiyanlar; Katolik ve Ortodokslar şeklinde iki temel kategoride sınıflandırılmıştır (Karaca, 2008; Sayar, 2001). Osmanlı topraklarında 1641 yılından itibaren Ortodoks mezhebine bağlı olan Ermeniler arasında Katolik, 1820 yılından itibaren de Protestan cemaati oluşmaya başlamıştır (Atalay, 2006). İstanbul'un fethiyle beraber Hristiyanlara ait dini yapıların inşasında çeşitli sınırlamalar konulmuş, Tanzimat'ın ilanına kadar mevcut kiliselerin onarımı dışında yeni kilise yapımı yasaklanmıştır (Ercan 1990) Karaca, 2008). 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile Babiali'den izin alınarak gayrimüslimlerin dini ve sosyal yapılarının (okul, hastane gibi) inşa edilmesinin önü açılmıştır (Pekak, 2009). 1842 yılında Protestanlığın Ermeniler arasına yaygınlaşması ile İstanbul'da ilk Protestan kilisesi açılmış, 1847 yılında, İngiltere'nin etkisiyle Protestan Ermenilere millet statüsü tanınmıştır. (Sayar, 2001; Sevinç, 2003). 1878'de Protestanlarla ilgili nizamnamenin kabul edilmesiyle, Ermeniler; Gregoryen, Katolik ve Protestan olmak üzere üç ayrı kilise ve cemaat şeklinde resmi olarak ayrılmıştır (Adıbelli, 2009; Yılmazçelik, 1995). Bu dönemde, hızlı bir şekilde İstanbul, İzmit, İzmit, Trabzon ve Adapazarı başta olmak üzere Anadolu'nun her tarafında Protestanlar yeni kiliseler açarak cemaatlerini geliştirmiştir (Küçük, 2009).

Diyarbakır (Diyarbekir, Amid), El-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzeyinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alır. Kentin ilk yerleşim yeri olan Amida Höyük MÖ 3000'lere kadar uzanan bir tarihe sahiptir (Kuruyazıcı, 1997). Farklı etnik ve dini grupların yaşadığı kent, Hıristiyanlığın ilk gelişmesi sırasında önemli rol oynamıştır. 311 yılında Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın resmi din olması, kentin stratejik önemini artırarak, bölgenin merkezi haline getirmiştir (Beysanoğlu, 1992).

Diyarbakır'daki, Müslüman olmayan millet içinde en fazla nüfusa sahip olanlar, M.Ö. IV. yüzyıl başlarında kentte yerleşen Ermenilerdir (Seyfeli 2004, Tuncer 2002). Kent, Hıristiyanlık döneminde, Ermeniler için üçüncü derecede dini bir merkez olarak kabul edilmiştir (Seyfeli, 2004). Şehir nüfusunun %45'ini oluşturan gayrimüslimler içinde en büyük orana sahip olan Ermeniler olmuştur. Kentte, Keldâni, Rum, Süryani, Kürt, Türk ve Yahudiler; Türkçe, Kürtçe, Arapça, Ermenice, Süryanice dillerinden en az ikisini iletişimde kullanmışlardır (Göyünç, 1994 Arslan, 1999; Özcoşar, 2008; Korkusuz, 1999; Taş, 2003).

Kentin stratejik konumu ve demografik yapısı, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı seyyahların ilgisini çekmiş; çok sayıda seyyahla beraber misyonerler de kenti ziyaret etmiştir (Korkusuz, 2003). Bu dönemlerde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen Protestan misyonerler, bölgede etkin bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. XIX. yüzyılda Diyarbakır'da Protestanların ruhani liderinin vilayet idare meclisinde temsilci olarak yer alması, Ermenilerin kent içinde etkin ve belirleyici bir rolü olduğuna işaret etmektedir (Salnameler, 1999, Karaboğa 2020; Özcoşar, 2008)

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında meydana gelen siyasi ve sosyal olaylardan kaynaklı çok sayıda Ermeni, zorunlu sürgünler, saldırılar ve katliamlar sonucunda yaşamını yitirmiştir. Bu süreçte Diyarbakır ve çevresinden ayrılan Ermenilerin bir kısmı geri dönüp hayatlarını yeniden kurmaya çalışmış ancak, zamanla birçoğu İstanbul gibi büyük şehirlere ya da başka ülkelere göç etmişler. Günümüzde kentte çok az sayıda Ermeni bulunmasına rağmen, göç edenler ve onların çocukları Diyarbakır'ı ziyaret etmeye devam etmektedirler.

Bu çalışmada, Diyarbakır'da Ermeni dini mimarisine ait Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi'nin, inşa tarihi, konumu, plan, cephe özellikleri, malzemesi, yapım tekniği ve geçirdiği onarımlarla ilgili değerlendirme yapıldıktan sonra, koruma sorunları aktarılmıştır. Kilitse, 1981 ile 2008 yılları arasında kullanılmadığı için insan ve doğa, 2016 yılında ise ateşli silahlardan kaynaklı hasarlar oluşmuştur. Bu bağlamda yapıda 2008 ve 2017-2020 yıllarında yapılan restorasyon müdahaleleri ile ilgili bilgiler verilerek, koruma çalışmaları için öneriler geliştirilmiştir.

DİYARBAKIR ERMENİ KİLİSELERİ

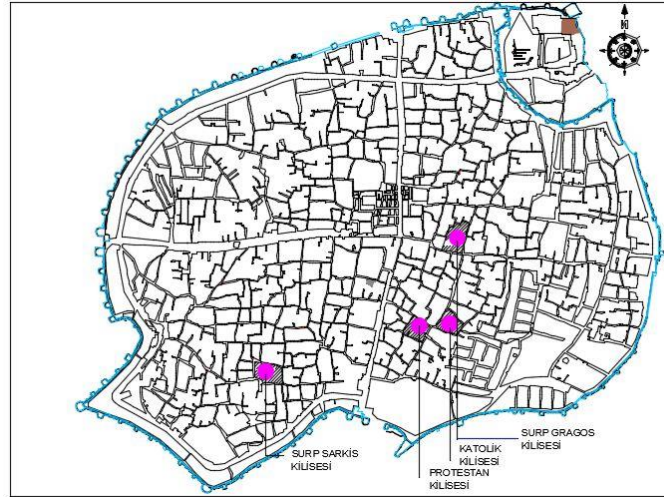
Diyarbakır tarihi kent merkezi, Dicle Nehri'nin kenarında bulunan bir bazalt plato üzerine kurulmuştur. Kentin geçmiş uygarlıklarının günümüze ulaşan en önemli yapılarından biri, tarihi kenti yaklaşık beş kilometre boyunca saran surlardır. "Sur içi" olarak adlandırılan bu alanda, farklı dönemlerde inşa edilmiş dini, ticari ve eğitim amaçlı yapılar bulunmaktadır (Parla, 1990). Surlarla çevrili kentte topoğrafya ile uyumlu olarak, dini yapılar, hanlar, hamamlar ve evler bitişik nizam şeklinde yapılmıştır.

XIX. yüzyılda Diyarbakır'da; Katolik Ermeni, Ortodoks Ermeni, Keldani, Süryani, Katolik Süryani, Protestan, Katolik Rum, Ortodoks Rum, Yahudi, Yezidi, Kıptî ve Müslümanlar olmak üzere 12 farklı dini grup ve çok sayıda mezhep bir arada yaşamıştır. Bu dönemde Diyarbakır Suriçi'nde; 65 mahallede Müslümanlar, 13 mahallede gayrimüslimler ve 42 mahallede ise karma dini gruplar bulunmaktaydı. Gayrimüslimler, bu mahallelerde yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudi halkından oluşuyordu, çoğunlukla Hıristiyan (Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Keldani) ile Musevi inançlara sahiptir

(Yılmazçelik, 1995; Şimşek, 2018). Suriçi'nde başlangıçta mahalleler etnik çizgiler açısından tam olarak bölünmemişti. Ancak, Ermeni cemaati ağırlıklı olarak güneydoğu bölgesindeki Hançepik Mahallesi; Süryaniler ise şehrin batı kapısına yakın Lalabey Mahallesi'nde yaşıyordu (Üngör ve Polatel, 2021).

Diyarbakır'da Ermeniler kentin sosyal, kültürel, ekonomik ve politik hayatında önemli bir yer edinmiş, ticaret, zanaat ve eğitim alanlarında etkili olmuşlar. Kentte Ermeni cemaatine ait Surp Gregos Kilisesi,

Katolik Kilisesi, (Surp Hosep Kilisesi), Surp Sargis Kilisesi ve Sup Pirgiç (Protestan) Ermeni kiliseleri günümüze ulaşmıştır (Şekil 1) (Dağtekin 2019). Ermenilerin büyük bir kısmının Kırkoriye (Gregorien) mezhebine ait olması, dini yapılarına sayısal ve boyutsal olarak yansır. Diyarbakır'da bulunan en gösterişli kilise bu mezhebe ait Surp Gregor ve Surp Sargis kilisesileridir. Gregorien mezhebi dışında Katolik ve Protestan kiliselerinin varlığı, Ermenilerin kent nüfusu içinde önemli bir konuma sahip olduklarını gösterir (Göyünç,1983).

Şekil 1. Diyarbakır Sur İçi kentsel sit alanında Ermeni Kiliseleri (Dağtekin&Halifeoğlu 2019)

Diyarbakır Ermeni Kiliseleri, 1981 yılından itibaren cemaatlerinin azalması ile kaderine terk edilmiştir. 2000'li yıllarda yapılan yasal değişiklikler ve reform süreciyle birlikte kiliselerin restorasyon çalışmaları başlamıştır. 2011 yılından itibaren Surp Giragos Kilisesi, Katolik Kilisesi, (Surp Hosep Kilisesi) ve Surp Pirgiç (Protestan) Ermeni Kilisesi; ziyaret, ayin ve toplumsal hizmetlerde kullanılacak şekilde restora edildi. Ancak 2015-2016 yıllarında Suriçi'nde yaşanan terör kaynaklı çatışmalar nedeniyle, restorasyonu yapılan kiliselerin bir kısmı hasar gördü. 2018 yılından itibaren yeniden restorasyon çalışmaları yapılan Surp Gregor Kilisesi dini ayinler için, Surp Hovsep (Katolik Kilisesi) ise Dicle Üniversitesi Kültür Sanat Uygulama ve Araştırma Merkezi olarak kullanılmaktadır. Bu süreçte restorasyonu tamamlanan Surp Pirgiç Ermeni Protestan Kilisesi'nin ise kütüphane olarak işlevlendirilmesi düşünülmektedir. Surp Sargis Kilisesi ise yıkıma terk edilmiştir.

Diyarbakır Surp Gregos Kilisesi: Şeyh Mattar Camii yakınlığında yer alır. Kilise duvarlarında dokuz adet onarım kitabesi bulunmaktadır. Tapu kayıtlarında Ortadoks Ermenilerine ait bilgisi bulunur. 1722 yılında Ermeni Patriği Bedros Vartabet tarafından

restorasyonu yapılmıştır. 1729 yılında Ermeni mimarlar Şahin, Saruhan ve Yarem kiliseyi büyütmüşler. 1881 yılında yangından harap olan yapı, 1883 yılında yeniden inşa edilmiştir. Kilisenin soğan başlı ilk çan kulesi yıldırım çarpması sonucunda yıkılınca, yerine Tavit Hızarcıyan adlı Ermeni taş ustası tarafından, 29 metre yüksekliğinde yenisi inşa edilmiştir. Çan kulesi, I. Dünya Savaşı sırasında yıkılmıştır (Tuğlacı, 1991). Kilise I. Dünya Savaşı'nda Alman karargâhı, 1960 yılına kadar askeri depo, sonrasında ise Sümerbank bez deposu olarak kullanılmıştır. Ermeni dini mimarisinin bölgedeki en belirgin örneklerinden biri olan Surp Giragos Kilisesi, kilise vakfı ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin işbirliğiyle 2009-2013 yılları arasında restore edildi (KKA, 2012). 2015 yılında yaşanan terör kaynaklı çatışmalarda zarar görmüş, 2022 yılında restorasyonu tamamlanmış ve yeniden açılmıştır.

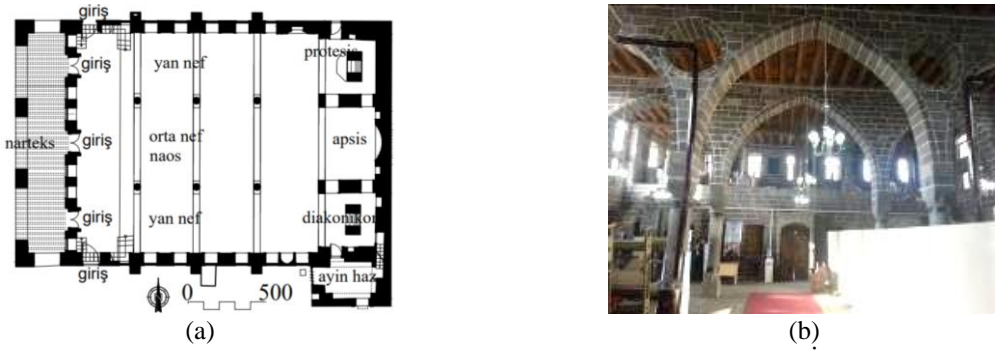
Kilise beş nefli, bazilikal planlıdır. Apsisin iki tarafında ikişer adet yan apsis bulunur. Apsisin kuzeyinde bulunan vaftizhane kapısının üzerinde 1883 tarihi yazılıdır. Ana apsinin yanında düzenlenen, yan apsis duvarı içerisinde yapılan merdivenlerden üst kat odalara ulaşılır (Şekil 2).

Şekil 2. Surp Gregos Kilisesi a) Planı (Hillez 2016) b) iç mekân c) 1914 yılında yıkım öncesi çan kulesi

Ermeni Katolik Kilisesi, (Surp Hosep Kilisesi): Ermeni Katolik Vakfına aittir. Yapım tarihi ile ilgili kesin bilgilere ulaşılmamakla beraber, yapıda görülen çini ve mihrap süslemelerinin kıvrımlı şekilleri, Osmanlı sanatında XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar süren Barok dönemine denk gelen özellikler taşıması yapının bu dönemlerde inşa edildiğini düşündürmektedir (Hasol, 2008). Kilise, üç nefli bazilikal planlıdır. Ana mekân öncesinde yer alan

revaklı narteks, üç kemer ile avluya açılır. Narteksten naosa üç kapılı bir giriş ile geçilir. Naos, ikişer sütunla üç nef ayrılmıştır. Ana nef, yan neflerden daha geniştir. Her nef, sütunlarla bunları birbirine bağlayan sivri kemerlerden oluşmaktadır. Neflerin doğusunda, yarım daire planlı ana apsis ile sağ ve solunda yan apsisler yer almaktadır. Kuzeydeki prothesis ve güneydeki diakonikon, ortadaki ana apsisle beraber üçlü apsis düzenlemesi, dıştan düz ve sadedir (Şekil 3).

Şekil 3. Surp Hosep Kilisesi a) Kat Planı (DVBM Arşivi) b) İç mekân

Surp Sargis Kilisesi (Sarkis Kilisesi, Çeltik Kilisesi): Hızır İlyas Vakfına ait olan kilise; Surp Sargis, Ermeni Surp, Küçük Kilise, Hızır İlyas Kilisesi olarak da adlandırılır. Süryani cemaatinin temsilcisi tarihçi Gabriel Akyüz kilise için, Mor Dumyana adını kullanmaktadır. Gregos Kiliseleri Vakfına ait olup yıkık ve boş durumdadır. Kilisenin, onarım kitabesinde

MS. 1840 yazılıdır. Max Van Berchem'in Amida (Diyarbakır) kitabında kilisenin, 1515 yılında Diyarbakır Ermenileri tarafından yaptırıldığını ve Aziz Sarkis adıyla anıldığı belirtilmektedir (Korkmaz, 2006). Kilise 1895 yılında yanmış, bir süre çeltik fabrikası olarak kullanılmış, günümüzde yıkıma terk edilmiştir (Tuncer, 2002; Korkmaz, 2006).

Şekil 4. Surp Sarkis Kilisesi a) Planı (Korkmaz 2006'dan düzenlenerek) b) İç mekân naosta apsisle bakış

Kilise; üç nefli bazilikal planlıdır. Batıda, kısmen yıkılmış durumda olan, beş bölümden oluşan narteks yer almaktadır. Narteksin orta birimindeki ana kapı ve iki tarafındaki birer kapı ile yapıya girilmektedir. Kilise, plan şeması ve cephe özellikleri ile Ermeni Katolik Kilisesi'ne benzemektedir. Naos, kare kaidelere oturan ikişer sütunla üç nef ayrılmıştır. Neflerin doğusunda yarım daire planlı ana ve yan apsisler yer almaktadır. Kuzeyde prothesis ve güneyde diakonikon hücrelerinden merdivenlerle, üst kat köşe odalarına ulaşmaktadır (Şekil 4).

ARAŞTIRMA BULGULARI

Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi Tarihi

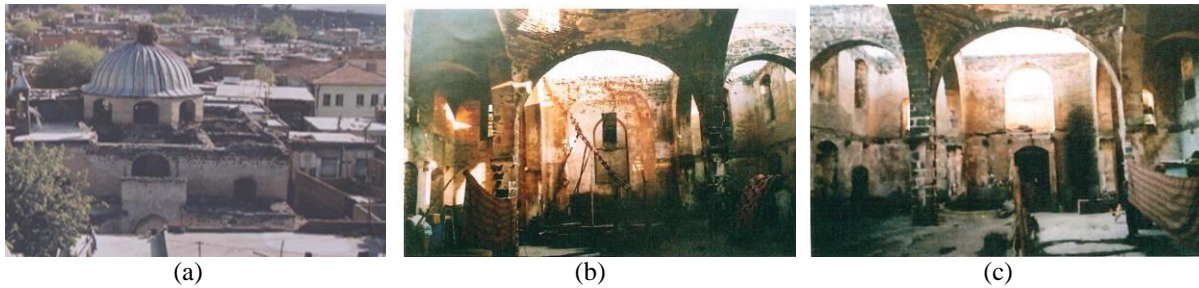
Diyarbakır Ermenileri arasında protestanlık, 1850 yılından itibaren Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin kurduğu eğitim ve sağlık kuruluşları aracılığıyla örgütlenecek gerçekleştirilmiştir (Salnameler,1999). Kent merkezi ve çevresinde, 1915 Diyarbakır Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi ile ilgili ilk yazılı bilgi, 1870-1871 tarihli "Diyarbakır Vilayet Gazetesi"nde rastmaktadır. Kilisenin, protestan cemaatinin çalışmalarının yoğunlaştığı bu dönemlerde inşa edildiği düşünülmektedir (Atalay, 2006). Ermenice'de "kutsal" anlamına gelen ve genellikle Ermeni Kilisesi'nde kullanılan "Surp" kelimesi ile kilisenin kayıt defterinde çok sayıda Ermeni'nin adının yer alması, yapının Ermenilere ait olduğuna dair güçlü kanıtlar sunar (Diken, 2005). 1981 yılına kadar Surp Pirgiç Cemaati tarafından kullanılan yapının cemaatin mütevelli heyeti çoğunlukla Ermenice isimlerden oluştuğu görülmektedir (DVBM Arşivi 2023).

yılında meydana gelen isyanlara kadar Ermeniler ve Kürtler arasında örgütlenen Protestanlar tarafından, çok sayıda kilise, okul ve hastane açılmıştır (Akkoyun, 2023). 1874-75 tarihli Diyarbakır salnamelerinde, şehir merkezinde bulunan on bir adet kilise içinde Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi de yer almaktadır (Salnameler 1999), (Şekil 5).

Şekil 5. Diyarbakır Haritası 1914 (Hewsen 2006)

Surp Pirgiç Kilisesi 1981 yılında cemaatinin azalması ile terk edilmiş, doğa ve insan kaynaklı bozulmalara maruz kalmıştır (Şekil 6). 1983 yılında Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü, kilisenin cemaati olmadığı gerekçesiyle yapıyı devralmıştır. 2008 yılında restorasyonu yapılarak, kadınlar için ipek dokumacılığı, telkâri işleme, halı ve kilim yapımının öğretildiği atölye olarak işlevlendirmiştir. 2015-2016 yılında terör nedeniyle çıkan çatışmalarda zarar gören yapı, 2017-2020 yılları arasında yatırım programına dâhil edilerek yeniden onarılmıştır. Kütüphane olarak işlevlendirilmesi için tahsis edilen yapının çevresinde yeni inşaat ve restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

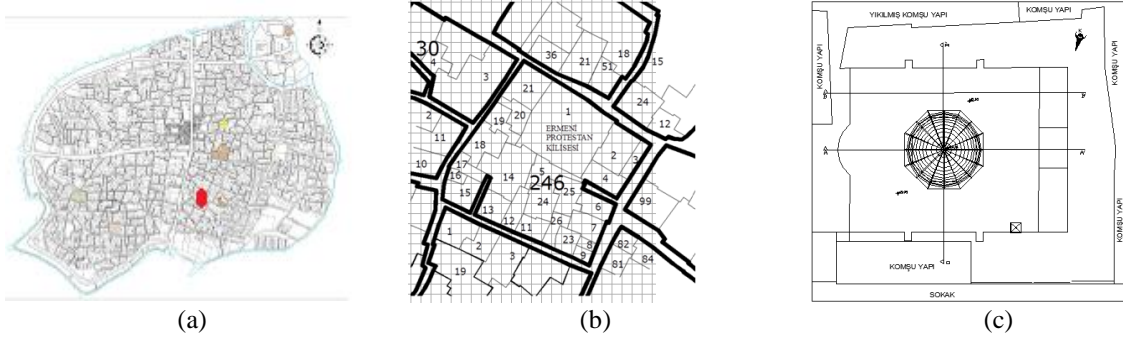

Şekil 6. Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi a) Batı cephesi b) Apsis c) Giriş kapısı (Tuncer, 2002)

Konumu ve Mimari Özellikleri

Diyarbakır Surp Pirgiç Kilisesi diğer bilinen adı ile Ermeni Protestan Kilisesi Sur İçi'nde Muallak Sokak'ta 246 ada, 32 pafta, 1 nolu parselde yer alır (Şekil 7). Surp Pirgiç Kilisesi doğu batı yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir. Narteks, yapının batısında, kuzey güney yönünde uzanır ve tek bir birimden oluşmaktadır. Kilisenin ana girişi batıda yer alan narteksten sağlanmaktadır. Ana giriş kademeli sivri kemer içerisinde anıtsal görünümlüdür. Kapının üzerinde bulunan yazıt çıkarılmış. Üç nefli kilisede yanlardaki neflerde avluya açılan birer kapı yer alır.

Kilisenin naosunun merkezinde bulunan dört sütunun oluşturduğu kare alan, kemerler ile birbirine bağlanarak kubbe ile örtülmüştür (Hillez, 2006). Yapının ana mekânını (naos) oluşturan haç biçiminin kuzey güney ve batı, kenarları düzgün bazalt taşından yapılan payeler üzerinde yükselen galeriyle çevrilidir. Kubbenin üç tarafında duvardaki bingilere oturan ahşap kirişlemeli U şeklindeki galeri, koro katı veya kadınlar mahfili olarak işlevlendirilmiştir. Asma kata, kuzey ve güney duvarında bulunan ahşap merdiven ile çıkılmaktadır (Şekil 8).

Şekil 7. Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi a) Kilise'nin kent içindeki yeri b) Yakın çevre parsel organizasyonu c) Vaziyet Planı

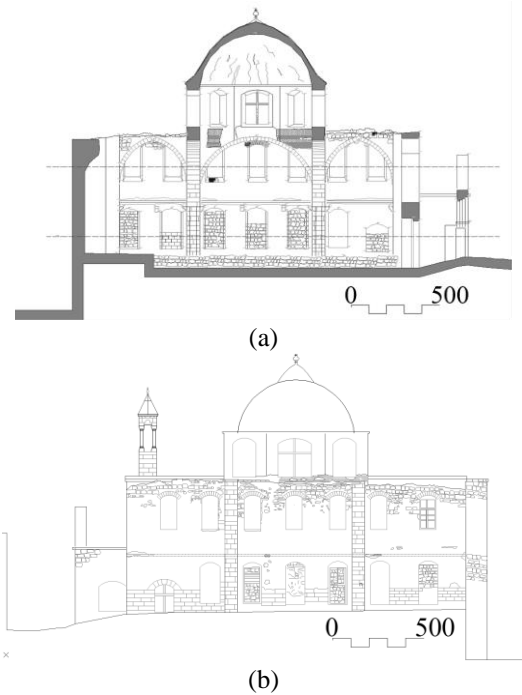
Şekil 8. Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi Kilise kat planı a) Zemin kat planı b) Galeri kat planı (DVBM Arşivi)

Orta nefin doğusunda bulunan duvar, dışa doğru dairesel bir kavis yaparak absit kısmını oluşturmaktadır. Apsisin önündeki bema podiyumuna iki basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır (Şekil 9).

Şekil 9. Kilise giriş kapısı ve kubbe

Kuzey ve güney duvarlarında iki sıra şeklinde altı adet pencere ve birer kapı, doğusunda iki, batısında üç, kubbeye dokuz adet kemerli pencere yer almaktadır (Şekil 10). Apsisin iki yanında ayine hazırlık odaları olan *prothesis* (bema'nın kuzeyindeki oda) ve *diakonikon* (bema'nın güneyindeki oda) mekânları bulunur.

Şekil 10. Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi a) Kesit b) Kuzey Cephe (DVBM Arşivi, 2023)

Batıdaki ana giriş, birbiri içinde dört sivri kemerle açılan narteksin gerisinde ve basık kemerlidir. Ana kapı dışında, kuzey ve güney cephelerinde kilise ibadet alanı içerisine açılan birer kapı bulunmaktadır. Kilisenin batı cephesi, zeminde biri kapı ikisi pencere olmak üzere üç kemerli narteks, üst katta ise galeri duvarlarından oluşur. Batı cephesinde, üç adet kemerli pencere yer alır. Doğu cephesinde de kemerli pencere araları ve dışa yarım daire şeklinde çıkarılan apsis sıvalı ve boyalıdır. Yapının kuzey ve güney cephesi, zeminde beş, üst katta

yedi adet basık kemerli pencereye sahiptir. Her iki cephede de, nartekse açılan kapı ve yonu taşıyla yapılmış ikişer adet payanda bulunmaktadır (Şekil 11).

Kilisenin kuzeybatı köşesinde çan kulesi bulunmaktadır. Çan ipi üzerine oturduğu pencere boşluğuna açılan bir kanal vasıtasıyla sarkıtılmıştır. Kare prizma kaide üzerinde, dört sütun ile taşınan çan kulesi, üç dilimli kemer ile birbirine bağlanarak piramit şeklinde bir örtüyle son bulur (Şekil 11).

(a)

(b)

(c)

(d)

Şekil 11. Surp Pirgiç (Protestan) Kilisesi a) Batı cephesi b) Kuzey cephesi c) Güney ve doğu cephesi d) Kuzey cephesi

Yapım tekniği ve malzeme

Surp Pirgiç Kilisesi yığma yapım tekniğinde inşa edilmiştir. Kilisenin ana malzemesi bazalt taşıdır. Bazalt taş, moloz ve düzgün olarak; duvar, sütun, kemer, payanda, döşemelerde kullanılmıştır. İç ve dış mekanda moloz taştan yapılan duvar yüzeyleri

sıvanmış, Kilisenin, geçiş elemanlarında ve pencere kemerlerinde tuğla; örtüde kurşun; kapı, pencere ve merdivenlerde ahşap; dolgu, sıva ve derzde kireç harcı, parmaklıklarda demir kullanılmıştır.

(a)

(b)

(c)

Şekil 12. a) Dıştan sekizgen kubbe kasnağı b) İçten ahşap kubbe c) Ahşap kirişleme

Kareye yakın kilisenin, merkezi ahşap iskeletli kubbe, yan mekânları ise ahşap kirişlemeli ve düz dam ile örtülüdür. Sekizgen kemer ayaklarının taşıdığı kubbeye geçiş ise pandantifle sağlanmıştır. Ahşap iskelete sahip

Süsleme

Plan tipi ve cephe özellikleri bakımından sade olan yapının cephelerinde, dekoratif öğelerden biri saçak silmesidir. Nartekse giriş kapısı, kademeli sivri kemerle oluşturulan üç adet profil silme ile anıtsal özellik gösterir. Giriş kapısı üzerindeki kitabe sökülüştür. Kilise içinde kubbenin çevresini saran mavi renkte fresko bir hat mevcuttur.

Protestan Kilisesi, Tanzimat sonrası inşa edilen Diyarbakır'daki tek kubbeli kilise olup, aynı zamanda kubbeli yapılar içerisinde ahşap konstrüksiyona sahip tek yapıdır. Geleneksel Diyarbakır mimarisinde sıklıkla

kubbe iç mekânda bağdadi üslupta olup çıtalar üzerine horasan harçla sıvanmıştır (Şekil 12). Kubbe ve çan kulesinin üst örtüsü kurşundur.

gördüğümüz düz damlı ve neflere ayrılmış Ermeni kiliseleri içinde de yunan haçı plan tipiyle de ayrılmaktadır.

Protestan Kilisesi, hem mimari hem de Osmanlıda yaygınlaşan mezhepler ve Tanzimat süreci bağlamında incelendiğinde zengin bir anlam katmanına sahiptir. Mimari açıdan, bu yapı, ahşap konstrüksiyonu ve kubbeli tasarımı ile dönemin mimari bakış açısından çok farklı bir noktada konumlanmaktadır. Diğer taraftan, kilisenin Protestan cemaati için inşası, Tanzimat sonrası dönemin dini çeşitliliğe ve hoşgörüyeye verdiği önemi göstermektedir.

Çizelge 1. 2009 yılı onarım öncesi ve sonrası

Surp Pirgîç Kilisesi'nde Restorasyon Çalışmaları

Kilise de, 2008-2009 yılında restorasyon yapılmış ve kadınlar için eğitim merkezi olarak işlevlendirilmiştir. Bu dönemde yapılan restorasyonda temizleme, tamamlama, sağlıklılaştırma ve yeniden yapım müdahaleleri uygulanmıştır (Çizelge 1).

2008-2009 yılları arası yapılan restorasyon çalışmalarında;

- Yapının giriş kapısı üzerinde yapılan eklenti oda kaldırılmıştır.
- Kapatılan pencere ve kapılar açılmış, özgün kapı ve pencereler onarılarak yerine takılmış, yok olanlar özgününe uygun yeniden yapılmıştır.
- Giriş kapısı sivri kemeri yeniden yapılmıştır.

- Kilisenin yıkılan narteksi, yapıdan gelen izler takip edilerek yapılmıştır.
- Orta kubbenin kırılan kurşunları sökülüp, sökülen kırılan bölümleri tamamlanmış, iç tarafta horasan harçla sıvası yeniden yapılmış, kurşun örtü yenilenmiştir.
- Narteks ve kilisenin kubbe dışında kalan bölgesinde yıkılan üst örtü, ahşap kirişleme üstü toprak dam olarak yeniden inşa edilmiş. Ahşap kirişleme üzeri tesviye harcı ve su yalıtımı üzerine

2.5 cm kaplama tahtası üzerine 10 cm çoraklaştırılmış killi toprak serilmiştir.

- Sıvalı duvar yüzeyleri raspalanarak, çimentolar temizlenerek, horasan harçlı sıva ile sıvanıp üzeri kireç badana ile boyanmıştır.
- Bazalt taşlar basınçlı su ile aralardaki çimento harçlar el ile temizlenerek, boşalan harçlar özgün horasan harcı ile doldurulmuştur.

Şekil 13. 2015 yılı kilise ve çevresi

Şekil 14. 2016 yılı kilise ve çevresi

2015 Yılında Ateşli Silahlardan Kaynaklı Bozulmalar

Diyarbakır kentsel sit alanı olan Sur İçi 132 hektarlık bir alan ve onu saran 5.8 kilometre uzunluğunda surlar ile sınırlandırılmıştır (Parla, 2005). Alanda 2014 yılına kadar, 145 anıtsal yapı, 450 ev tescillenmiştir (Yönetim Planı, 2014). Tarihi kent alanını sınırlayan surlar ve doğusunda yer alan Hevsel Bahçeleri, 2015 yılında Dünya Miras listesine dâhil edilmiştir. 2012 yılında hazırlanan revizyon Koruma Amaçlı İmar planının kabul edilmesi ile birlikte alanın cazibesi artmış ve çok sayıda anıtsal ve sivil mimari yapı; kamu ve özel teşebbüs eliyle restorasyonları yapılarak işlevlendirilmiştir. Ancak 2015 yılı sonunda başlayan çatışma ortamı, sur içinde çok sayıda tarihi yapının zarar görmesine neden oldu (Dinçer, 2016; Karaaslan, 2018). Diyarbakır Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi bu dönemde hasar gören yapılardan biridir (Şekil 13, 14). Kilisenin kubbesi hasar görmüş, avlu duvarı yıkılmış, üzerindeki demir parmaklıklar ve harpuştalar yok olmuştur. Yapının duvarlarında ateşli silahlar veya sert cisim çarpmaları sonucu, ayrışmalar, taş duvar ve tuğla kemerlerde parçalanmalar, lento, silme ve üst örtü bitiş yerlerinde kayıplar, çatlaklıklar, yer yer açılmış yarıklar, derzlerde boşalmalar ve sıvalarda dökülmeler kubbe üst örtüsünü oluşturan kurşunda erime ve kiriş döşemeli üst örtü de deformasyonlar gözlemlenmiştir. İç mekânda, yapının zemin döşemesinde ve kadınlar mahfilinde bulunan ahşap döşeme ve karkas yapıda

deformasyonlar, ahşap kubbede kopmalar, kubbe kasnağında kısmi yıkılma, pencere ve kapılarda malzeme kayıpları, sıvada dökülmeler, kirlenmeler ve boyamalar tespit edilmiştir (Çizelge 2).

2017-2020 Yılları Arası Restorasyon Çalışmaları

Yapıda çatışma ve bombalardan kaynaklı oluşan titreşimlerin, yapının temelinde vereceği bozulmaların tespitine yönelik, yapı çevresinde ve iç mekânda sondaj kuyuları açılmıştır. Sondaj araştırmaları sonucu döşeme altında kalan duvar ve temelde bozulmaya rastlanmamıştır (Çizelge 2). Duvarlar raspalanıp sıva sökümü yapıldıktan sonra, yıkıma neden olabilecek strüktürel herhangi soruna rastlanmamış, çatlakların sağlamlaştırılması için özgün harçla uyumlu olan hidrolik kireç malzemesiyle enjeksiyon yapılarak sağlamlaştırılmıştır.

- Yok olan ve oyuk haline gelmiş taş duvarlar, bazalt taşlarıyla yeniden yapılmış; tuğla olan bölümler ise geleneksel el yapımı tuğlalardan örülmüştür. Ayrıca, dam silmeleri ve yok olan parapet duvarları, özgün boyutlarda yeniden yapılmıştır (Şekil 15).

- Yangın ve patlamaların oluşturduğu yüksek sıcaklıklarının etkisiyle hasar gören taş dokudaki derzler, taşa zarar vermeyecek şekilde ince uçlu murçlarla temizlenmiş ve ardından yapılmıştır.

(a)

(b)

Şekil 15. a) Duvar yüzeyinde raspa b) Sıva ve boya işlemi

- Döşeme taşları ve silmeler tamamlanmış, mevcut çörttenler korunmuş, yeni çörttenler özgününe uygun olarak yapılmıştır. Bozulan kurşun kaplama yenilenmiştir (Şekil 15).
- Kubbe sıvaları raspa edildikten sonra, ahşap çatıklı özgün kubbe ortaya çıkarılmıştır. Ahşap çatıklı kubbe onarılmış, sürme yoluyla emprenye edilmiş ve su bazlı kireç malzeme ile sıvanmıştır. Sağlam olan ahşap kirişlemelerde de aynı yöntem uygulanarak çatlaklar,

aynı malzemeden üretilmiş macunlarla doldurulmuş, emprenye ve gomalak cila işlemleri gerçekleştirilmiştir (Şekil 15).

- Yapının pencere doğramaları emprenye edilmiş ve cilalanmış çam keresteyle yeniden imal edilmiştir. Kadınlar bölümünün olduğu mahfil katında ise yok olan parçalar ve mahfil çıkış merdivenleri yenilenmiş, mevcut ahşap sütunlar zımparalanmış, sürme yoluyla emprenye edilerek cilalanmıştır (Şekil 16)

(a)

(b)

(c)

Şekil 16. a) Ahşap kiriş uygulaması, b) Ahşap doğrama ve raspa işlemi, c) İç mekanda sıva, boya işlemi

Çizelge 2. 2015-2023 yılı onarım öncesi ve sonrası

Kilise avlusunda görsel bütünlüğü bozmayacak ve yapının mimari gerekliliği karşılayacak ıslak hacim düzenlemesi yapılmıştır. Elektrik ve makine tesisatı yenilenmiştir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Diyarbakır Sur İçi bölgesi, tarihi, kültürel çeşitliliği ve korunmuşluk durumu ile günümüze ulaşan ender kent alanlarından. Kentin doğusunda yer alan Hevsel Bahçeleri ve kenti çevreleyen surlar, 2015 yılında UNESCO tarafından “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” olarak Dünya Miras listesine alınmıştır. Diyarbakır kent tarihin içinde önemli bir yer tutan Ermenilere ait dini anıt eserler, Suriçi’nde zengin bir kültürel miras oluşturur. Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi geleneksel Diyarbakır mimarisinde dini yapıların ve mezhepsel çeşitliliğin yansıdığı yapılarıdır. Kentte yaygın olan düz damlı ve neflere ayrılmış Ermeni kiliselerinden, Yunan haçı plan tipiyle de ayrılır. 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında, Ermenilerin siyasal ve sosyal olaylardan kaynaklı olarak kentten ayrılmaları, Suriçi’ndeki kentleşme sorunları, kullanıcı değişimi, göç ve güvenlik sorunlarından kaynaklı bazı kiliseler harap olmuş veya yok olmuştur.

Surp Pirgiç Ermeni (Protestan) Kilisesi, geçmişte Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Hançepik bölgesinde, Surp Gragos Kilisesi ile Ermeni Katolik Kilisesi’nin yakınında bulunmaktadır. Yapı, 1980-2008 yılları arasında insan ve doğa kaynaklı bozulmalara maruz kalmasına rağmen özgün dokusunu kaybetmemiştir. 2008 yılında yapılan restorasyonla, kentte yok olmaya yüz tutmuş bir dini yapı grubunun 2015 yılına kadar toplumsal bir amaca hizmet etmesi, yurt içinden ve dışından çok sayıda kişilerin ve Ermenilerin ziyaret etmesini sağlamıştır. 2015 yılında Suriçi’nde meydana gelen terör kaynaklı silahlı çatışma ortamı, birçok medeniyete ait

anıtsal yapıların ve geleneksel evlerin zarar görmesine yol açmıştır.

Kent içi çatışmalar, kültür varlıklarının etkilenmesi ve farklı inançtan ve mezhepten bireylerin yaşadığı kentlerin güvensiz alanlar olarak terk edilmelerine neden olmaktadır. 1954 yılında dünya savaşlarının kültürel miras üzerindeki etkisine dikkat çekilen Lahey Sözleşmesine Türkiye 1965 yılında taraf olmuştur. 1977 yılında Cenevre Sözleşmesine kültür varlıklarına saldırılarına ulusal ya da uluslararası çatışmalarda korunmalarına dair eklemeler yapılmıştır. 1954 Lahey Sözleşmesi’nden sonra sözleşmeye imza atan pek çok taraf devletin sınırları içinde kültürel, dini, etnik ve politik çatışmaların gerçekleşmesi 1991 ve 1999 yıllarında devletlerin kültürel mirasın korunmasında almaları gereken tedbirler detaylandırılmıştır.

Devletlerarası olan savaşlarda ve devletlerarası olmayan iç savaş ve çatışma sonrası kentsel ve anıtsal ölçekte müdahalelerde; barış zamanı kültürel mirasın belgelenmesi ve korunurluğunun güvence altına alınması; savaş veya çatışma sonrası ise kültürel değerlerin bütüncül planlamalar içinde, uzun vadeli planlama ve koruma öncelikli yönetim yaklaşımları ve teknikleriyle yapılması hedeflenmelidir.

Diyarbakır Suriçi’nde de 2016 yılında çatışma sonrası onarım programına dahil edilen Surp Pirgiç Ermeni (Protestan) Kilisesinde restorasyon çalışmaları yapılmış ve 2020 yılında sona ermiştir. Yapının daha önce belgelenmiş ve restorasyon uygulamasının yapılmış olması, yeni koruma-onarım müdahalesinin kısa sürede gerçekleşmesini sağlamıştır.

Tarihsel olarak Ermeni topluluğu için Tigranakert olarak bilinen Diyarbakır, birçok Ermeni ailesinin kökenleri ve

aile geçmişleri için önemli bir merkezdir. Yurt içi ve dışında yaşayan Ermeniler için Diyarbakır, aynı zamanda güçlü anılar ve derin duygusal bağların olduğu bir kenttir. Bu bağlamda, Ermeni kültürü ve mimarisinin önemli bir parçası olarak öne çıkan Surp Pirgiç Ermeni (Protestan) Kilise'si, farklı dini inançların bir arada, barış içinde yaşayabileceğinin güçlü bir simgesi ve kentin kültürel zenginliğinin bir göstergesidir. Kentte Dünya Miras Listesinde yer alan surların sınırları içinde yer alan Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi'nin çevresiyle bütünleşik bir koruma yaklaşımı ile korunması, farklı kültüre sahip insanların, ortak tarihlerini ve miraslarını tanımlarına olanak tanıyacaktır.

Teşekkür ve Bilgi Notu

Bu çalışmanın hazırlanmasında arşivinden yararlandığımız Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.

Makalede ulusal ve uluslararası araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur. Çalışmada etik kurul izni gerekmemiştir.

Yazar Katkısı ve Çıkar Çatışması Beyan Bilgisi

Makalede tüm yazarlar aynı oranda katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, R. (2009). XIX. Yüzyılda Ermen Milliyetçiliğinin Doğusunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü Kayser Örneği. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (26),313-332.
- Akkoyun Özlü, G.(2023). Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Faaliyet Ve Kurumları (1850-1916), *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*.
- Arslan, R. (1999), *Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu*, Diyarbakır Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Atalay, T. (2006). Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi Ve Ermeniler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (I). 143-158.
- Berchem, V. & M., Strzygovksi, J. (1910), *Amida*, Heidelberg Carl Winter's Universitatsbuchhandlung, Paris.
- Beysanoğlu, Ş.(1992). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.2, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara.
- Dağtekin E.E. & Halifeoğlu H.S., (2019). Evaluation of Diyarbakır Armenian Churches in Lower Mesopotamia Region, *Online Journal of Art and Design*, volume: 7, issue: 1, Pages: 132 - 147,
- Diken,Ş.(2005),<http://www.bianet.org/2003/10/24/25430.htm>.
- Dinçer İ. (2016). Bir Dünya Mirası Olarak Suriçi'ni Korumada Önkoşul: Tüm Paydaşların Ortaklaşmış Değer Algısı, *Mimarlık Dergisi*, (389).10-13, Ankara.
- Diyarbakır Salnâmeleri -II-(1999), “1286-1323 (1869-1905)”, Editör: Ömer Tellioglu, . Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları. 31.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi (2012).
- DVBM Arşivi (2023). Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü
- Ercan, Y. (1990). Osmanlı İmparatorlunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi I: 117-125*, ss. 124
- Gabriel, A. (1940), *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris
- Göyünç, N. (1983). Osmanlı İdaresinde Ermeniler, *Gültepe Yayınları*, İstanbul s.54.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (9) 465. TDV Yayınları, İstanbul.
- Hewsen, R. (2006). “Armenia on the Tigris: the Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa”, *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Chapter 2, Costa Mesa 2006.
- Hillez Halifeoğlu S. (2016). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Ermeni Kiliseleri Koruma Ve Kullanım Durumları, *Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır*
- Karaca, Z., (2008). *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., ss. 645-646
- KKA (2012). Karacadağ Kalkınma Ajansı, *Diyarbakır Kültür ve Turizm Projeleri Raporu*, s. 22.
- Karaaslan M. (2018). Diyarbakır Suriçi Bölgesinin Yeniden İnşası Ve Hukuksal Boyutu, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(39), 335-373.
- Korkusuz, M.Ş. (1999). *Bir Zamanlar Diyarbekir*. İstanbul.
- Korkusuz, M.Ş., (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul,
- Korkmaz N. G. (2006). Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında Surp Sargis Kilisesi Koruma Ve Restorasyon Önerisi. *Yüksek Lisans Tezi*, 21. İstanbul.
- Kuruyazıcı, H. (1997) *Diyarbakır*. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM, C. 1:461-463 İstanbul.
- Küçük M. A. (2009), Anadolu'da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(2), 53-164.
- Parla, C. (2005). Diyarbakır Surları ve Kent Tarih. ODTÜ MFD, 1 (22),1.

- Parla, C. (1990) Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Ankara.
- Pekak, S. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinanos). *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 51: 171 -204, ss: 177
- Sayar S. (2001). İstanbul'daki Protestan Kiliseleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 285-291.
- Sevinç, N. (2003). *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*. Avrasya Bir Vakfı Yayınları, Ankara. 13.
- Seyfeli, C. (2004). Osmanlıya Kadar Diyarbakır Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları. *I.Uluslar Arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır*.
- Şimşek, M. (2018). Süryaniler ve Diyarbakır, Kent Işıkları Yayınları, s. 136.
- Özcoşar, İ. (2008). 19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hıristiyan Cemaatler, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(12) 53-69.
- Taş K. Z. (2003). Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakırdaki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler. *Milli Eğitim Dergisi*, 157.
- Tuğlacı, P. (1991) *İstanbul Ermeni Kiliseleri*. Pars Yayın Ticaret, İstanbul.
- Tuncer, C. O. (2002). *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları Ankara.
- Üngör, U.Ü. & Polatel, M. (2011). *Confiscation and Destruction: The Young Seizure of Armenian Property*. London and New York: Continuum, pp. 133-64.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790 - 1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 47-48, Ankara.
- Yönetim Planı (2014). Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetim Planı. *Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi*.